

*HODOSSY-TAKÁCS Előd*¹:

Jákób, Lábán és az elő-ázsiai nomádok világa²

Abstract. Jacob, Laban, and the World of the Near Eastern Nomads

The following study looks at a well-known story from the Book of Genesis. Jacob is a central figure in the narratives describing the traditions of early Israel. The relevant text (Gen 29–31) tells the progenitor's enrichment and growth from a solitary figure into an extensive clan. Our paper draws on the conceptual framework of the social dynamics of ancient Near Eastern nomadism to analyse some of the narrative's features.

Keywords: nomadism, patriarchal traditions, Jacob, the Book of Genesis, archaeology of the nomads

---

¹ Egyetemi tanár (PhD, habil.), Debreceni Református Hittudományi Egyetem; e-mail: htelod@gmail.com.

² Jelen tanulmány megszületését a DRHE kutatásfinanszírozási támogatása tette lehetővé. Az intézményi támogatásnak köszönhetően 2023 januárjában Jeruzsálemben a Kenyon Intézetben (CBRL Kenyon Institute, Jerusalem), valamint a Studium Biblicum Franciscanum könyvtárában (Via Dolorosa, Jerusalem) folytathattam kutatásokat. A támogatásért ezúton is köszönetet mondok.

Bevezetés

Jákób története fordulatos, izgalmas, regénybe illő. A bibliai elbeszélés az ősatya egész életét végigkíséri, születésétől haláláig, sőt: az anyaméhtől kezdve holtteste sírba helyezéséig.³ Ábrahám unokája, a pátriárkák harmadik nemzedékének központi alakja ő; ábrázolása szerint erkölcsileg korántsem kifogástalan, viszont kitartó és összességében Isten áldását megtapasztaló férfi.

Jákób élete leírását a héber Biblia vándorlással kapcsolja össze. Apja, Izsák története jelentős részben Gerár⁴ és Beérseba térségében, Palesztina délnyugati részén, illetve a Negev peremterületén játszódik.⁵ Halála Hebrónhoz kapcsolta őt,⁶ vagyis a szöveg Izsák esetében nem számol említésre érdemes mozgással; a beszámoló szerint a dél-palesztinai wadi rendszer mentén élte le egész életét. Jákóbbal más a helyzet. Ő a héber Biblia szerint útra kelt az atyai házból, és először északra, Hárán térségébe települt, majd hosszú idő elteltével isteni parancsnak és józan számításnak engedve visszatért Palesztinába.⁷ Itt Szukkót, majd Sikem, később Bétel térségében, tehát előbb Transzjordániában, majd a ciszjordániai Központi-hegyvidék Jeruzsálemtől északra eső részén telepedett le, innen költözött tovább dél felé, apja lakóhelyére, Hebrón térségébe.⁸ Életét Egyiptomban fejezte be, ahonnan bebalzsamozott holttestét fiai visszavitték Palesztinába, és a családi sírba helyezték.⁹

---

³ 1Móz 25,22–26; 50,12–13.

⁴ A földrajzi nevek átírásában a protestáns revideált új fordítású Biblia (RÚF2014) szövegét követem. Gerár feltételezhetően Tel Haror, kb. 20 km-re nyugatra Beérsebától. A hely azonosítása nem egyértelmű. OREN, E. D. – MORRISON, M. A. – GILEAD, I. (1986): Land of Gerar Expedition: Preliminary Report for the Seasons of 1982 and 1983, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research. Supplementary Studies*. 24. 57–87.; AHARONI, Y. (1982): *The Archaeology of the Land of Israel*. Philadelphia, Westminster Press. 102. 1Móz 26,1 filiszteus településként hivatkozik Gerárra, ami az 1Móz magyarázatát máig meghatározó anakronizmusok egyike, mivel a filiszteusok Palesztinában csak a Kr. e. 12. században, vagyis a bibliai kronológia szerint az ősatyák kora után több évszázaddal jelentek meg. KILLEBREW, A. E. (2005): *Biblical Peoples and Ethnicity*. Atlanta, SBL. 205., 232.

⁵ 1Móz 26,1.17.23.33.

⁶ 1Móz 35,27.

⁷ 1Móz 31,3–5.

⁸ 1Móz 33,17–18; 35,1; 35,27; 37,1 (pontosabb helymeghatározás nélkül).

⁹ 1Móz 50,1–2.13.

A Jákób történetének szentelt hosszú bibliai leírás centrumában az északi tartózkodás leírása, 1Móz 29–31 áll.¹⁰ Magányosan érkezett anyai nagybátyjának, Lábánnak házához, de rokonok közé. Itt szerzett feleségeket, itt született legtöbb gyermeke, itt gazdagodott meg – röviden: ez idő alatt vált tekintélyes klánvezetővé. Az elbeszélésben az északi tartózkodást követően viszont egyre kevésbé képes ő irányítani az eseményeket, fiainak története fokozatosan egyre hangsúlyosabb lesz, míg végül ő már csak ballag a nyomukban: szó szerint, követve Józsefet Egyiptom földjére.

Úton

Mózes első könyvének pátriárkatörténeteiben gyakran ismétlődnek meghatározó motívumok. A legismertebb az úton lét és a meddség témája, de ezekhez hasonlóan meghatározó elem a feleség-hűg motívum is;¹¹ tárgyunk szempontjából az első kettő (vándorlás és gyermektelenség) tartozik szorosan össze. A vándorlást, mint jól ismert, dokumentált, évezredes jelenséget vizsgálhatjuk történeti eszközökkel;¹² a meddség viszont, a feleség-hűg elemmel együtt, tisztán irodalmi motívum. Ezekben az egész elbeszélést meghatározó nagy témákban központi kérdés, ami egyúttal jelen írásunk fő kérdése is: mi módon lehetett biztosítani egy instabil klán jövőjét? Ebből a szempontból izgalmas kérdés a feleség elragadásának ismétlődő témája; talán ez a motívum jelzi a történetekben a gyökértelenség leginkább elborzasztó komponensét, a gyengeséget, a kiszolgáltatottságot – teológiai szempontból: az Istenre utaltságot. Az ősatyák, mondja a szöveg, teljes

---

¹⁰ Az elbeszéléshez keretet szolgáltat az oda-, illetve a visszaút legfontosabb eseményeinek leírása a 28., valamint a 32–33. részekben. Ezek a fejezetek számos különleges vallástörténeti motívumot mutatnak fel, viszont jelen írásunk látószögén ez kívül esik.

¹¹ Vándorlás: 1Móz 12,1; 20,1; 26,1 stb.; meddség: 15,2; 16,2; 17,17; 25,21; 30,1 stb.; feleség-hűg motívum: 12,10–20; 20,1–18; 26,7–11. (SPEISER, E. (1963): *The Wife-Sister Motif in the Patriarchal Narratives*, In: Altmann, A. (szerk.): *Biblical and Other Studies*. Cambridge (MA) – London (England), Harvard University Press. 15–28.)

¹² PORTER, A. (2012): *Mobile Pastoralism and the Formation of Near Eastern Civilizations*. Cambridge, Cambridge University Press; HODOSSY-TAKÁCS, E. (2017): *Clash and Coexistence in Ancient Palestine*, In: Verebics É. P. – Móricz N. – Kőszeghy M. (szerk.): *Ein pralles Leben: Alttestamentliche Studien für Jutta Hausmann zum 65. Geburtstag und zur Emeritierung*. Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt. 343–352. (Arbeiten zur Bibel und ihrer Geschichte; 56.)

kiszolgáltatottságban éltek, még feleségüket sem tudták biztonságban; őket, akárcsak a testvéreket és a gyermekeket, könnyen el lehetett veszteni Kánaán földjén,¹³ ahol a helyi hatalmasok szemlátomást semmibe vették a hazátlannak tekinthető bevándorló klánokat. Ugyanez a sérülékenységi elem domborodik ki a véres összecsapásba torkolló Sikem környéki letelepedés esetében is (1Móz 34), ahol alapvető kérdéssel szembesülünk: mit tehet meg egy őslakos, prominens család sarja egy újonnan érkezett, bevándorló család lányával?

Jákób utazása, az úton lét mint motívum a történet meghatározó eleme. Esetében még a bibliai igény szerint sem az ábrahámi motivációval, az engedelmisséggel kell számolni, hanem hétköznapi indítékokkal. A bibliai tradíció nem egységes ezen a téren, a szöveg szerint kétféle okot gyaníthatunk Jákób útra kelésének hátterében: a vonatkozó szövegek szerint egyrészt a félelem, másrészt a feleségszerzés szándéka hajtotta Lábánhoz.¹⁴ A történetben nem az a váratlan, hogy Izsák az endogám házasság felé terelte a fiát, hanem az eljárás: nem az ábrahámi módszer szerint egy szolgál elküldésével szerzett asszonyt fiának, hanem a fiút egyedül indította el, ráadásul jegyajándéknak való kincsek nélkül. Magány, sérülékenység, instabilitás: a történet alapvető toposzánál vagyunk.

Jákób tehát útra kelt Lábán lakóhelye felé, Beérseba térségéből Hárán felé tartott.¹⁵ Az úti elbeszélés meghatározó története a főhős magányos éjszakájának és álmának,

---

¹³ A feleségek elvesztése (fentebb) mellett ilyen veszteséget ír le Lót rabságának elbeszélése, 1Móz 14,12; de analóg József története is: aki rátalál, rabszolgaként hurcolja el, 37,28.

¹⁴ 1Móz 27,41–45 hagyományosan a J-nek tulajdonított szöveg; 27,46–28,9 pedig: VON RAD, G. (1972): *Genesis. Commentary* (revised edition). Philadelphia, The Westminster Press. 273–282.

¹⁵ 1Móz 28,10: ezekben a fejezetekben a helynevek megjelölése távolról sem következetes. A megelőző versekben (2–7) Paddan-Arámot (פַּדְדָּן אֲרָמוֹת) nevezi meg a szöveg célállomásként, 27,43 azonban Háránt; 29,1 viszont jóval homályosabban fogalmaz: „Jákób azután útnak indult (וַיֵּשֶׁב יַעֲקֹב יְעֻבָּה רְגֵלֵי), és elment a keleten élő népek földjére (יָצָא מִן־הָאָרֶץ הַזֶּה).” 29,4 szerint a háráni férfiak ismerték Lábánt, ami nem meglepő az Ábrahám-történet nyitánya ismeretében: 11,31–32 és 12,4–5 egyaránt Háránt jelöli meg az ősatyák meghatározó állomásaként, a fentebb hivatkozott helyeken kívül azonban 25,20 is Paddán-Arámot tartja az északon maradt rokonok tartózkodási helyének (lásd még 31,18; 33,18; 35,9,26; Károli a LXX nyomán: „Mezopotámia”). Paddan-Arámos nem pontos helynév-meghatározás – Clines felveti, hogy talán Aram-Naharaimmal lehet azonos, de a vonatkozó szócikkben nem foglal határozottan állást, sőt végső soron megelégszik azzal, hogy jelzi: ez Lábán otthona „Mezopotámiában”. CLINES, D. J. A. (1993): *The Dictionary of Classical Hebrew*. Sheffield, Sheffield Academic Press. Vol. 1. 382.).

valamint fogadalmának leírása (1Móz 28); ez a szakasz azonban jelen írásunk szempontjából mellékszál, így bővebben most nem foglalkozunk vele. A megérkezés és befogadás pillanata szintén ismerős elem, ez Ábrahám szolgájának és Rebekának az esetét idézi. Az itatóhelyen találkozott Jákób és Ráhel, ahova hamarosan megérkezett Lábán is, majd házába kíserte őt.¹⁶ Hárán városa, az elfogadott azonosítás szerint a Belikh folyó felső folyásánál feküdt.¹⁷ A település Kr. e. második évezredi történetéről kevés információval rendelkezünk, a régészeti anyag szűkös, a városra nagyon kevés utalást ismerünk. Ezek alapján lehetetlen meghatározni, hogy milyen klánok, nomád csoportok éltek ezen a területen. Évszázadokkal később, a Kr. e. első évezredben, az újasszír korban a Hárán felértékelődött,¹⁸ a hatodik században, az újbabiloni kor végén pedig Nabunaid helyreállította Sin kultuszhelyét is a városban. Miért érdekes ez tárgyunk szempontjából? Ahlström felveti, hogy Nabunaid építkezései idején júdai hadifoglyokat is dolgoztathattak Háránban, ami hatással lehetett az Ábrahámmal és leszármazottaihoz kapcsolódó tradíciók alakulására;¹⁹ ez magyarázhatja Hárán nevének felbukkanását az ősatyákról szóló elbeszélésekben. Érdeemes megjegyezni, hogy a ma általánosan tekinthető Hárán-

---

Ahogy arra A. Malamát több mint fél évszázada rámutatott: az arámok területe távolról sem azonos különböző forrásaink szerint, így az is vita tárgya lehet, hogy pontosan hol helyezkedett el arámok által lakott terület? Az egyértelműnek látszik, hogy az arám csoportok Mezopotámia és Szíria határvidékéről terjedtek el egyre nagyobb területen. A kontextus megértése miatt érdemes szem előtt tartani az arám csoportok mobilitását is; annak ellenére, hogy az arám csoportok megjelenésének ideje a bronzkor végére, a vaskor kezdetére tehető. MALAMAT, A. (1952): *The Aramaeans in Aram Naharaim and the Rise of Their States* (in Hebrew, with English title page). Jerusalem, Israel Exploration Society. Lásd C. GORDON 1955-ös recenzióját is: *Journal of Biblical Literature*. 74. 4. 289. MALAMAT, A. (1962): Mari and the Bible: Some Patterns of Tribal Organization and Institutions, in: *Journal of the American Oriental Society*. 82. 2. 143–150., 99–101.; MAZAR, B. (1969). The Historical Background of the Book of Genesis, In: *Journal of Near Eastern Studies*. 28. 2. 78.

¹⁶ 1Móz 24,13–25; vö. 1Móz 29,2–13.

¹⁷ LLOYD, S. – BRICE, W. (1951): Harran, In: *Anatolian Studies*. 1. 77–111.

¹⁸ HOLLOWAY, S. W. (1995): Harran: Cultic Geography in the Neo-Assyrian Empire and Its Implications for Sennacherib's "Letter to Hezekiah" in 2 Kings, In: *The Pitcher Is Broken: Memorial Essays for Gösta W. Ahlström*. JSOT Supp. 190. Sheffield, Sheffield Academic Press. 276–314.

¹⁹ AHLSTRÖM, G. (1993): *The History of Ancient Palestine*. Minneapolis, Fortress Press. 183.; SAGGS, H. W. F. (1969): Neo-Babylonian Fragments from Harran, In: *Iraq*. 31. 2. 166–169.

azonosítással szemben bő másfélszáz évvel ezelőtt még komoly érveket sorakoztattak fel egyes utazók. 1862-ben Charles T. Beke tett közzé egy témánkhoz lazán kapcsolódó, egyébként ma is rendkívül szórakoztató útleírást. Nevezett úr felesége társaságában érkezett a Közel-Keletre, ő Háránt a Damaszkusztól mintegy húsz kilométerre keletre fekvő, akkori Harran-el-Awamid faluval azonosította. Innen helyi kísérelével elindulva bejárta az ósáta feltételezett útját Sikemig, majd tovább utazott Jeruzsálembé és Jaffába. Érdekes, kicsit naiv, felettébb kalandos és a korszakra rendkívül jellemző túra lehetett ez.²⁰ Történetünk alapján két elemet szükséges rögzíteni:

(1) Jákób nem egy konkrét településre, hanem egy, a mai szíriai–török határvidéken fekvő régióba érkezett, melynek fontos városa volt Hárán;

(2) az itt élő rokonság és a család beérsebai ága lényegében azonos életmódot követett, legalábbis a szerző zökkenőmentesnek ábrázolja a főhős beilleszkedését. Nehéz lenne megmondani, miben tért el egymástól a palesztinai pásztorok és északabbra élő társaik mindennapi életmódja, de a szerző nem is foglalkozik ilyen részletkérdésekkel. Az ő szeme előtt egy pásztor, ahogy látni fogjuk, egy leleményes pásztor portréja lebeg, amikor Jákóbról ír.

A megérkezést követően a történet a családalapítás és a vagyonszerzés kérdései körül forog – rendkívül érdekes elemekkel tarkított elbeszélés ez, külön vizsgálható a szöveg alapján több izgalmas kérdés is: a két lány, Ráhel és Lea szépsége, a jegyajándék fizetésének ókori keleti gyakorlata, az endogámia előtérbe helyezése, a folklorisztikus elemekkel tarkított esküvői-nászéjszakai szertartás, a meddség problémájának kezelésére alkalmazott módszerek, a szexuális stimuláció, valamint a szolgálólányok termékenységének kihasználása is. Ezek azonban nem képezik jelen írásunk tárgyát.

Csalás? Ámítás?

A történet fokozatosan építi fel Jákób helyzetének átalakulását. Az első pillér a feleségszerzés és fiainak születése; ennek végére Jákób közvetlen családjá egy jelentős klán kialakulásának lehetőségét hordozza magában. Ehhez azonban járul egy második elem is, anyagi helyzetének rendezése, ami egy majdani tekintélyes családfő esetében már az ókorban is elengedhetetlen volt. A szöveg szerint az alapvetően pásztorokodással foglalkozó

---

²⁰ BEKE, C. T. (1862): Notes on an Excursion to Harrān, in Padan-Aram, and Thence over Mount Gilead and the Jordan, to Shechem, In: *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. 32. 76–100.

Jákób és nagyobb fiai bekapcsolódtak a földművelésbe háráni tartózkodásuk idején,²¹ de Jákób helyzetében a vagon elsősorban kiterjedt nyájakat jelent: mivel a megkapott áldás értelmében küldetése Palesztinához kapcsolta hosszú távon, státuszjavak mellett csak könnyen mozgatható értékre támaszkodhatott. Ez újabb jele annak, hogy Jákób lassan-lassan más emberré lett, és vándorlása végén életmódja már olyan, mint az apjáé.

A meggazdagodás érdekében a lányokért vállalt szolgálati idő letelte után²² Jákób elkezdte gyűjteni saját nyáját. Ennek alapja a Lábánnal kötött egyezség lehetett. Először a jegyajándékot dolgozta le, ui. külön jövedelemre Jákób nem volt jogosult, a kétszer hét év letelte után viszont igen.²³ Az is a történet teljességéhez tartozik, hogy Jákób eredeti szándéka szerint új megegyezés helyett József születését követően távozni szeretett volna feleségeivel és gyermekeivel, Lábán azonban ezt cirádás körmondatokban utasította el (30,25–30). Egyébként a Lábán–Jákób kapcsolatot, de még inkább a szerző költőiségét végig jellemzi az, ahogy hőseink díszes, udvariaskodó formulákban kommunikálnak egymással, de igazán soha nem derül ki, mit gondolnak és éreznek valójában. Ezért fontos a különválás alkalmával Jákób kifakadása (31,36–42), amikor egyenesen, direkt módon fogalmaz. Ebből a számunkra most érdekes mondat így hangzik: „tízszer is megváltoztattad a béremet” (31,41). Innen érthető, hogy bár létezett egyezség a két férfi között, ahogy ezt 30,31–34 állítja, ám ez semmiképp nem volt stabilnak és legfőképp betartottnak tekinthető. A megállapodás a nyájak színösszetétele, a juhok és a kecskék színe és mintája alapján szabta meg, hogy melyik állat kit illet (30,32–36). Lábán rögtön elfogadta az ajánlatot, ezért valószínű, hogy Jákób ezzel a módszerrel csak egy kisebb nyáját szedhetett össze magának. Ezután kellő távolságot, háromnapi járóföldet hagytak egymás közt (30,36). Az ókori keleti városok környékén fellelhető legelőterületek behatároltak voltak, és mindenképp szükség volt arra, hogy szétszóródva, kisebb egységekben legeltesse. Ez a háromnapi járóföld különös szerepet kapott a későbbiekben, a szakítás elbeszélésekor, amikor Lábánnak nem tűnt fel Jákób távozása (31,22).²⁴

---

²¹ 1Móz 30,14 Rúbenről jegyzi meg, hogy búzaaratás idején a mezőn van, de már Izsák is sikeres földművesnek számított (1Móz 26,12).

²² 1Móz 29,15–30.

²³ Gyakori félreértés, hogy Jákób Ráheld tizennégy évvel megismerkedésük után vette feleségül. 1Móz 29,27 szerint Ráheld feleségül vehette közvetlenül a Leával töltött lakodalmi hét letelte után (vö. Bír 14,12), de ekkor újabb hét év szolgálatra kellett köteleznie magát.

²⁴ Nem kizárt, hogy az elbeszélés két töredékesen fennmaradt verzióból került összedolgozásra. BENNETT, H. W. (1900): *Genesis*. Edinburgh, T.C. & E.C. Jack. 299.

Jákób különleges eljárást kezdett alkalmazni a meggazdagodás érdekében. Lecsupaszított vesszőket fektetett az itatóvályúkba, és amikor az állatok ezeknél párosodtak, a Jákób számára kedvező színkombinációk születtek. Ezután már csak arra kellett figyelnie, hogy a vesszők a legerősebb hímek párosodásakor legyenek a vályúban. Az eljárás meghozta a kellő eredményt, és szép lassan pátriárkánk szert tett a kívánt gazdagságra. A vályúba tett vesszőknek természetesen semmiféle, tudományosan igazolható hatása nincs a születendő utódok színére nézve. A kutatásban ennek ellenére jelen van egy elterjedt magyarázat, ez valamiféle népi eljárást feltételez.²⁵ Efféle helyi bölcsességek a mezőgazdasági tevékenységet hagyományos eszközökkel folytató közösségekben mindmáig megfigyelhetők (pl. állatok ki- és behajtására leginkább alkalmas napok, gyümölcsoltás idejének meghatározása stb.). Ezt azért tarthatjuk mégis valószínűtlennek, mert az ilyen ismeretek általában a közbölcsesség részét képezik, tehát egy-egy faluban mindenki alkalmazza őket, itt viszont csak Jákób tudta, mit miért csinál. Otthonról hozta ezt a tudást, ez egy kánaáni módszer volt, amit Lábán környezetében senki más nem ismert? Ez nem kizárt, de nem is bizonyítható. Valószínűbb azonban, hogy a szaporodás befolyásolásának és a vesszőknek tényleg nem volt semmi köze egymáshoz. Jákób ekkor már másfél évtizedet töltött ezekkel a nyájakkal, és az intező mindig sokkal jobban ismeri az egyes egyedeket, mint a tulajdonos. Helyi szokás szerint csak akkor kezdődött az itatás, amikor a környékről mindenki az itatóhelyre ért (29,8). Jákóbnak hosszú évei voltak megfigyelni, hogy melyik bak melyik anyaállattal párosodva milyen utód születését eredményezi. Elég volt azt elérnie, hogy itatáskor a kívánt egyedek kerüljenek közel egymáshoz; a vesszőkkel pedig ügyesen elterelte a figyelmet a lényegről. Nem csoda vagy varázslat, hanem kifinomult, tapasztalatokon nyugvó mesterségbeli tudás, és természetesen ugyanennyire Isten áldása is.

Egy ókori nomád

Ezen a ponton nyilvánvalóvá válik, hogy ez a történet nem értelmezhető az ókori nomadizmus struktúráinak, ennek a gazdálkodási formának ismerete nélkül. Amikor nomadizmusról beszélünk, nem valamiféle romantikus életideálról van szó, ahogy a

---

²⁵ TÓTH K. (1995): Mózes első könyvének magyarázata, In: *Jubileumi Kommentár: A Szentírás magyarázata*. Vol. 1. Budapest, Kálvin Kiadó. 167–168.

nyugati (városi) olvasók szemei előtt a pásztorok idillinek gondolt világa megelevenedik,²⁶ hanem az ember alkalmazkodásáról. A kiskérődzők legeltetésére fókuszáló gazdálkodás földrajzi feltételekhez igazodó létfenntartási forma, melynek alapja a víz: olyan területre van szükség, melyben (1) a csapadék elegendő a legeltetéshez szükséges növényzet ciklikus fenntartásához (100 mm/év),²⁷ valamint (2) megfelelő itatóhelyet találunk, melytől legfeljebb tíz kilométerre távolodhatnak el a pásztorok.²⁸

Az ókori nomád élet kutatásának két meghatározó akadálya van. Az ókort jellemzően írott források és régészeti leletek alapján próbáljuk megérteni, bár e helyett a felosztás helyett sokkal szerencsésebb, ha primer, szekunder, terciér forrásokról beszélünk, függetlenül ezek természetétől (írott, materiális).²⁹ Tárgyunk szempontjából azonban nem a forrás kora, hanem ambivalens volta, illetve hiánya jelenti a problémát. A nomádokra vonatkozó írott szövegekre általában jellemző, hogy külső szemlélők állították össze őket, tehát nem a nomád maga írta magáról, az életéről, hanem egy városlakó írnok rögzítette, ő milyennek látja legeltető felebarátját. Bővebb indoklás nélkül is belátható, az így rajzolt kép torz, akkor is, ha negatív (ez a gyakoribb eset), és akkor is, ha valamifajta pozitív romanticizmus járja át az így született beszámolót.³⁰ A régészeti anyag esetében a helyzet legalább ugyanilyen ambivalens: sokáig még az is kérdés volt, hogy a nomádok hagynak-e hátra értékelhető tárgyi emlékeket szórványos csontmaradványokon kívül? Ma erre a kérdésre már nyugodtan felelhetünk igennel.

---

²⁶ Kelet, különösen a közel-keleti életmód ábrázolása önmagában rendkívül összetett terület; a romantikus ábrázolásmódok a tizenkilencedik-huszedik században sem voltak érdek nélkül valók. SAID, E. W. (2000): *Orientalizmus*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

²⁷ 100 mm/év az a csapadékküszöb, ami alatt növénytermesztésre nincs lehetőség ebben a régióban. FINKELSTEIN, I. – PEREVOLOTSKY, A. (1990): Processes of Sedentarization and Nomadization in the History of Sinai and the Negev, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 279. 68.

²⁸ HILLEL, D. (2006): *The Natural History of the Bible*. New York, Columbia Univ. Press. 54–86.

²⁹ A primer, szekunder, terciér felosztás a forrás korára tekint: a primer forrás kortárs dokumentum vagy tárgyi lelet, a szekunder jellemzően korábbi szövegek vagy orális tradíciók alapján született irodalmi beszámoló, a terciér forrás pedig ennek átdolgozása további szövegek alapján.

³⁰ Ez utóbbira kiváló bibliai példa a rekábitákról szóló jeremiási szakasz (Jer 35), annak ellenére, hogy ez a rész nem az életmódot magát, hanem az engedelmes magatartást állítja a figyelem középpontjába.

A nomád szálláshelyek régészeti eszközökkel történő kutatása meglehetősen újkeletű. Ebből a szempontból úttörő jelentőségűek voltak Roger Cribb kutatásai, melyeket a múlt század utolsó negyedében a Torosz-/Taurusz-, ill. Zagrosz-hegységek térségében folytatott. Munkája nyomán egyértelműen kijelenthető: értékelhető adatok gyűjthetők a rég elhagyott nomád szálláshelyekről.³¹ Ugyanezt bizonyította Steven A. Rosen, aki prehistorikus telepek kutatása során szerzett tapasztalatokon keresztül mutatta be, hogy a nomád táborhelyek is azonosíthatók megfelelő régészeti módszerek alkalmazásával.³²

Cribb kutatásaiban az első terület a csontok vizsgálata volt. A vadász elejti és elfogyasztja a vadat; ezzel szemben az állatokból élő, azokat tenyésztő, legeltető nomád szelektálva vág: jellemzően csak fiatal hím vagy idős nőstény állatokat emel ki a nyájból (kivételes esetek persze előfordulnak, végtagsérülés vagy más okból elkerülhetetlen kényszervágás miatt). Így, nem meglepő módon, az adott táborhelyen elfogyasztott állatok csontmaradványainak összetétele a nomádok esetében mindig tudatosságra vall. A csontokon kívül árulkodó és feltárható elemek egy-egy lelőhelyen lehetnek elegyengetett alapok, kemencék, tűzhelyek, összeállt trágya-rétegek, néha falak, kerítések, karámok.³³ Vagyis: a komplex építészeti hiánya nem jelenti a leletek hiányát. A nomádok szálláshelyein a nehezen vagy egyáltalán nem mozdítható, kis értékű és tartós elemek maradnak meg. Ami ezek ellentéte, az szinte biztosan hiányozni fog a régészeti anyagból. Konkrét példákkal illusztrálva, nagy valószínűséggel a tűzhely, a kemence megtalálható lesz, mert ez (*tabun, tannur*) nem mozdítható, viszont gyakorlott kéz könnyen újra használhatóvá tudja tenni, akkor is, ha a csoport távolléte alatt megsérült. Ugyanakkor egy értékes és könnyen szállítható kárpit, szerszám nem fog szerepelni a leletek között. A táborhely felszámolásakor az ilyesmit értelemszerűen a nomádok viszik magukkal.³⁴

---

³¹ CRIBB, R. (1991): *Nomads in Archaeology*. Cambridge, Cambridge Univ. Press.

³² ROSEN, S. A. (1992): *Nomads in Archaeology: A Response to Finkelstein and Perevolotsky*, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 287. 75–79.

³³ CRIBB (1991), 65.

³⁴ CRIBB (1991), 68–69.

Palesztinai nomád szálláshelyek

Palesztinában a nomádok régészeti nyomainak kutatása a Negev és a Sinai térségére, vagyis Izrael legszárazabb területeire fókuszált; ezek a kutatások a nyolcvanas években váltak intenzívebbé. Ember és sivatag kapcsolatának kutatása ez, melyben a legfontosabb az árnyalt megközelítés: leegyszerűsítő az a kép, mely egymástól elkülöníti, letelepedett és nomád kategóriába sorolja a térség ókori populációját. Dinamikus gazdasági környezetről beszélünk, melyekben éltek növénytermesztési tevékenységüket pásztorkodással kiegészítő csoportok, és ennek ellenkezőjére is volt példa: pásztorok, akik bekapcsolódtak a növénytermesztésbe olyan területeken, ahol ez a lehetőség valamennyire adott volt.³⁵ A nomád életmódhoz kapcsolódó telepek nem nyújtanak látványos anyagot, ugyanakkor a nomádok jelenléte a palesztinai peremterületeken (Negev, Sinai, ill. Transzjordánia edomita és részben móábi területei stb.) hosszú évezredek át tagadhatatlan, és ennek a régészeti nyomai is előttünk vannak: a „sivatagi sárkánynak” nevezett ókori óriáscsapdák,³⁶ közösségi temetkezési helyek (a harmadik évezred elejéről már ismerünk ilyen), elszigetelt kultikus helyek, sziklarajzok.³⁷ A Negevből a Ramat Matred-i épületeket érdemes kiemelni. Ezek egyetlen hosszabb helyiségből és egy kapcsolódó kerített udvarból álltak; ezekhez érdemes még hozzászámítani a szintén a Negevből ismert, ovális, gyűrűszerűen zárt telepeket is.³⁸ Palesztinában tehát fellelhetők a nomád életmód emlékeit őrző telepek; ezek dokumentáltak. A régészeti anyag mellett szociográfiai, éghajlati, etnográfiai, gazdasági és politikai tényezőket kell figyelembe vennünk, ha a nomadizmusra esetlegesen reflektáló szövegekről szeretnénk valóban objektív képet alkotni.

---

³⁵ A nemzetközi szakirodalomban: *agro-pastoralist*, illetve *dry-farming crop production*, utóbbi kizárólag olyan zónákban, ahol öntözésre nincs lehetőség.

³⁶ Ezekről legújabban: CRASSARD, R. – ABU-AZIZEH, W. – BARGE, O. – BROCHIER, J. E. – CHAHOUD, J. – RÉGAGNON, E. (2022): The Use of Desert Kites as Hunting Mega-Traps: Functional Evidence and Potential Impacts on Socioeconomic and Ecological Spheres, In: *Journal of World Prehistory*. 35. 1–44. A vadászok olyan helyekre, pl. V alakban szűkülő falak közé, terelték a vadat, ahonnan menekülésük lehetetlen volt. Online elérhető: BARGE, O. (2020): *Desert Kites*. https://www.worldhistory.org/Desert_Kites/ (utolsó hozzáférés dátuma: 2024.03.06.).

³⁷ FINKELSTEIN – PEREVOLOTSKY (1990), 69.

³⁸ FINKELSTEIN, I. (1995) *Living on the Fringe: The Archaeology and History of the Negev, Sinai and Neighbouring Regions in the Bronze and Iron Ages*. Sheffield, Sheffield Academic Press. 49. (oval courtyard sites, ábrák: 44.).

Termelés, együttműködés, mobilitás

A nomád életmód kutatását, amennyiben a bibliai szövegek jobb megértésére törekszünk, három oldalról érdemes érinteni: párhuzamosan mérlegelendő a termelés-gazdálkodás,³⁹ a mobilitás, valamint ezekkel szorosan összefüggően a kényszer kérdése. Itt jegyezzük meg, közbevetésképp, hogy a héber Biblia nomadizmusához kapcsolódó szövegeinek értelmezésében megjelent egyfajta nomád teológia feltárásának a kísérlete is,⁴⁰ ez viszont nem a szöveg megértését segítő megközelítés, hanem sokkal inkább a tovább gondolásról szól. Részletesebben azért nem foglalkozunk ezzel a megközelítéssel, mert szem előtt kell tartanunk a fentebb már közölt megállapítást: a vonatkozó bibliai szövegek nem nomádoktól származnak, hanem nomádokról szólnak; nem azt tükrözik, milyenek voltak ők, hanem azt, milyennek látta őket a városi írnok. A nomád teológia gyenge pontja épp a választott névadó kifejezés: ez az elmélet az úton létről szól, és a bibliai elbeszéléseket a világirodalom rokon témát feldolgozó nagy műveivel kapcsolja össze.⁴¹ Vagyis: a nomád teológia mint megközelítés a nomadizmus egyetlen elemére, a mobilitásra fókuszál. A nomadizmus azonban ennél sokkal komplexebb. A nomád életmód egyes elemeit lehetséges képként értelmezni (Istenre utaltság, erőteljes kötődés a nyájához stb.); ezekből minden további nélkül vonhatunk le teológiai következtetéseket is. Néhány, a mobilitásban gyökerező bibliai héber kifejezés ehhez jó alapot teremt, melyek metaforaként élnek tovább mindmáig. Ilyenek előfordulnak a halált a sátorbontással párhuzamba állító versekben (Ézs 38,12; Jób 4,21, sátor kötelének meglazításával, cövek kihúzásával), de ennek ellenkezőjére is van példa: amikor a gyarapodás érdekében széles helyet kell keresni a sáturnak (Ézs 54,2).⁴² Mindez a Biblia költőiségéhez, kifejezésgazdagságához tartozik. Képek sokaságát

---

³⁹ MATTHEWS, V. H. – BENJAMIN, D. C. (1993): *Social World of Ancient Israel*. Peabody (Mass.), Hendrickson. 53–54.

⁴⁰ VARGA Gy. (2020) *Nomad teológia*. Budapest, Luther Kiadó.

⁴¹ A lista hosszú, talán az Odüsszeiától Jack Kerouac *Úton*-jáig terjed, de a huszadik századi filmipar is jelentős alkotásokat termelt ki: *Az utca vad kölykei* (*Wild Boys of the Road*, 1933), *Szelíd motorosok* (*Easy Rider*, 1969), *Az idő múltása* (*Kings of the Road*, 1976) stb.

⁴² De VAUX, R. (1961). *Ancient Israel. Its Life and Institutions*. New York, McGraw. 13. A gondolatmenet egyetlen, mai szemmel már meghaladott eleme: de Vaux értelmezésében ezek a kifejezések a nomád életformából maradtak fenn a letelepedés után; ő itt a nomadizmust lényegében a sátorlakó élettel azonosítja. Ma már lényegesen árnyaltabban kezeljük ezt a kérdést.

említhetjük, melyek azért születtek, mert a kimondhatatlant valahogy mégis körül kellett írni; előbb vagy utóbb mind megjárjuk a halál árnyékának völgyét, és valamennyien a porba térünk vissza,⁴³ de ezek a megfogalmazások nem valószínű, hogy egy hajdanvolt életmód emlékét tükrözik vissza.

Termelési oldalról nézve a nomád életformát, a pásztorkodás kérdése okoz sok félreértést, de a pásztorkodó nem feltétlenül nomád, és a nomád nem szükségszerű, hogy pásztoreletmódot kövessen. A hosszú évszázadokon át jól ismert arábiai solubba csoport például minden tekintetben nomád volt, pedig nem voltak nyájaik, állattenyésztésük pedig erőteljes testfelépítésű szamarak tartására korlátozódott. Jellemzően vadásztak, sivatagi vezetőként és kovácsként működtek.⁴⁴ Ez a csoport még a 19-20. századi leírások alapján is gyakran nem szőtt, hanem bőrből készült ruhákat viselt.⁴⁵ Nem pásztorkodtak, viszont mobilitásuk egyértelmű, így jutottak hozzá a nélkülözhetetlen javakhoz. A solubba csoport tagjai és a helyi beduinok folyamatos kapcsolatot tartottak fenn. A nomád létforma mindenképp együttműködést követel meg. A kooperáció jelenthette termények és szolgáltatások cseréjét, egy solubba vadász szózott húst adhatott kézműves úton előállíthatatlan eszközökért cserébe, vagy az általuk tenyésztett szamarakat értékesíthették. Jákób története is ismeri a mobilis klánok és a városok szoros együttműködését: az ősatya, amikor visszatért Palesztinába, Sikem környékén telepedett le, és egy darabig szoros kapcsolatot tartott fenn a városlakókkal (1Móz 34). Ez a viszony a szimbiózis szóval is jellemezhető, a frissen érkezettek rászorultak a városra, és nyilván a sikemieknek is előnyös volt az új csoport jelenléte. A különböző nomádok sajátos képességeik szerint minden időben sokféle szolgáltatást nyújthattak (a zenétől, tánctól a szórakoztatás egyéb formáin át a kézművességen és vízkeresésen át a bábaasszonyi vagy jövendőmondói tevékenységig). Mindez társadalomfüggő, ahogy a kulturális különbözőség és az ebből fakadó konfliktusok kialakulása is az.⁴⁶ A lényeg: nomád és városlakó kölcsönös együttműködése mindkét fél számára előnyös volt. A solubba analógia másik fontos

---

⁴³ Zsolt 23,4; 1Móz 3,19; Jób 34,15; stb.

⁴⁴ BETTS, A. (1989): The Solubba: Nonpastoral Nomads in Arabia, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 274. 61–69.

⁴⁵ BETTS (1989), 63.

⁴⁶ Jákób sikemi esete (1Móz 34) ebből a szempontból is paradigmátikus. A vonatkozó történet mélyebb elemzésére most nem térünk ki. Bővebben: HODOSSY-TAKÁCS E. (2017), 350–351.

haszna számunkra: egyértelmű, hogy a vadászat, gyűjtögetés, a természet által nyújtott javak elfogyasztása életfenntartó tevékenységként még a 19. században is jelen volt a Közel-Keleten, ui. léteztek olyan kisebb csoportok, melyek megélhetése szó szerint a sivatagtól függött.

Az ősatyátörténetekben talán a mobilitás a legszembetűnőbb életmódbeli elem. Az egész történet Ábrahámmal, a neki adott, mozgásba lendülésre felszólító paranccsal kezdődik (1Móz 12,1). Jelen történetünk kerete szintén egy vándorlás, Jákób költözése északra, majd vissza délre. Az nyilvánvaló, hogy 1Móz szövege az ősatyák összefüggésében jellemzően nem szezonális migrációról, hanem néhány egyértelmű átköltözésről beszél, amikor az adott történet kulcsszereplője tovább vándorol. Szezonális migráció is előfordul azonban, ilyenkor a klán egy része állandó lakóhelyén marad, miközben a férfiak egy csoportja a nyájakkal még lelegettethető területre húzódik, hosszabb, de csak az adott év időjárásához igazodó távollétre rendezkedve be. Ez lehetett az oka, hogy a Hebrón vidékén tartózkodó Jákób fiai Sikem, majd Dóthán környékén lelegettek (1Móz 37,12–17). Ezekből a lelegetésre utaló megjegyzésekből egyenesen következik, hogy az ősatyák összefüggésében szinte kizárólag a pásztoreletre asszociál a mai bibliaolvasó. Ennek ellenére fontos emlékeztetni W. F. Albright felvetésére, aki szerint Ábrahám, legalábbis élete második szakaszában, nem pásztorkodott. Albright a középső bronzkor első felébe helyezte Ábrahámot (MB I), és ez az időszak a szamárkaravánok korszaka volt a Közel-Keleten, melyek a megfelelő útvonal kiválasztása esetén megdöbbentő mennyiségű árut mozgattak meg; a kedvező terep esetükben a süppedős homok kerülését, a kemény talajviszonyokat jelenti. A szamarak kisméretű patája a köves utat kitűnően bírja. Gazdaságosak is voltak ezek a karavánok, átlagosan egy hajcsár öt szamárral kellett, hogy boldoguljon útközben. Albright ehhez a tevékenységhez kapcsolta Ábrahámot, szerinte az ősatya Damaszkusz és Egyiptom között mozgott karavánjaival.⁴⁷

---

⁴⁷ ALBRIGHT, W. F. (1961): Abram the Hebrew: A New Archaeological Interpretation, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 163. 42–48. Az csak további érdekesség, hogy Albright idekapcsolja az apiru problémát is: szerinte az apiru (= „szamara ember”, kereskedő, szamárhajcsár) alapesetben nem bandita, csakhogy néha ezek az emberek nem tudtak megélni legális tevékenységükből (i. m. 54.). A szamarak jelentőségéről lásd: WAY, K. C. (2011): *Donkeys in the Biblical World*. Winona Lake (Indiana), Eisenbrauns.

Összefoglalásul: a soha viszont nem látásra

A termelés és a mobilitás kérdései gazdasági-politikai kényszer hatására cselekvő nomád csoportokat állítanak elénk. A nomád továbbvonul, ha nem marad elegendő legelő víz a nyáj számára. Útra kel, ha a nyáj túl nagyra nő, távozik, ha a piaci kényszer azt diktálja. Életmódja miatt kulturális összeütközéseknek van kitéve – néha emiatt áll tovább. A nomád klán sérülékeny.

Lábán és Jákób között az utóbbi vagyonosodása értelemszerűen folyamatos konfliktusokat szült. Ez néhány év alatt kezelhetetlen szintet öltött, és húszéves tartózkodás után Jákób a távozás mellett döntött. Magával vitte feleségeit, gyermekeit, nyájait, mindenét, amit szerzett. Két évtizeddel korábban egyedül és ismeretlenül érkezett, most négy asszonnal, tizenegy fiúval és legalább egy lánnyal, valamint jelentős nyájjal rendelkezett. Mindenben megáldotta az Úr (lásd 1Móz 28,2–3). Történetünk utolsó mozzanataként (1Móz 31,44–55) Jákób és Lábán sajátos szövetségi kapcsolatát tárja az olvasó elé az elbeszélés. Minden mozzanat szabályos, emlékoszlopot és kőrakást készítettek, nevet adtak a helynek, és a szerződés tartalmi része is előttünk van: Jákób nem bánhat rosszul családjával (50), valamint se Lábán, se Jákób klánja nem közelíthet a másikhoz ártó szándékkal (52). A tanú, ahogy az szintén általános a keleti szerződéskötések esetében, nem ebből a világból való, és természetesen az áldozati lakoma sem maradhatott el.⁴⁸ Ez a szakasz őrizheti egy fogcsikorgatva megkötött, de mégiscsak létező arám–izraeli békességszerzés emlékét; a héber Biblia szerint ez a kapcsolat a korai királyság idejétől kezdve volt feszült a két népcsoport között.⁴⁹ De ez már egy másik történet.

---

⁴⁸ HODOSSY-TAKÁCS E. (2011): The Concept of Covenant in the Ancient Near East and in Biblical Theology, In: *Studia Theologica Debrecinensis*. 4. 1. 21–32.

⁴⁹ 2Sám 8.10; 1Kir 11.20.22; 2Kir 7–16; stb. WHYBRAY, R. W. (2007): Genesis, In: Barton, John – Muddiman, John (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*. Oxford, Oxford University Press. 48–50.

Felhasznált irodalom:

- AHARONI, Y. (1982): *The Archaeology of the Land of Israel*. Philadelphia, Westminster Press.
- AHLSTRÖM, G. (1993): *The History of Ancient Palestine*. Minneapolis, Fortress Press.
- ALBRIGHT, W. F. (1961): Abram the Hebrew: A New Archaeological Interpretation, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 163. 36–54.
- BARGE, O. (2020): *Desert Kites*. https://www.worldhistory.org/Desert_Kites/ (utolsó hozzáférés dátuma: 2024.03.06.).
- BEKE, C. T. (1862): Notes on an Excursion to Harrān, in Padan-Aram, and Thence over Mount Gilead and the Jordan, to Shechem, In: *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. 32. 76–100.
- BENNETT, H. W. (1900): *Genesis*. Edinburgh, T.C. – E.C. Jack.
- BETTS, A. (1989): The Solubba: Nonpastoral Nomads in Arabia, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 274. 61–69.
- CLINES, D. J. A. (1993): *The Dictionary of Classical Hebrew*. Sheffield, Sheffield Academic Press. Vol. 1.
- CRASSARD, R. – ABU-AZIZEH, W. – BARGE, O. – BROCHIER, J. E.– CHAHOUD, J. – RÉGAGNON, E. (2022): The Use of Desert Kites as Hunting Mega-Traps: Functional Evidence and Potential Impacts on Socioeconomic and Ecological Spheres, In: *Journal of World Prehistory*. 35. 1–44.
- CRIBB, R. (1991): *Nomads in Archaeology*. Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- DE VAUX, R. (1961): *Ancient Israel. Its Life and Institutions*. New York, McGraw.
- FINKELSTEIN, I. (1995): *Living on the Fringe: The Archaeology and History of the Negev, Sinai and Neighbouring Regions in the Bronze and Iron Ages*. Sheffield, Sheffield Academic Press.
- FINKELSTEIN, I. – PEREVOLOTSKY, A. (1990): Processes of Sedentarization and Nomadization in the History of Sinai and the Negev, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 279. 67–88.
- HILLEL, D. (2006): *The Natural History of the Bible*. New York, Columbia Univ. Press.
- HODOSSY-TAKÁCS E. (2011): The Concept of Covenant in the Ancient Near East and in Biblical Theology, In: *Studia Theologica Debrecinensis*. 4. 1. 21–32.
- (2017): Clash and Coexistence in Ancient Palestine, In: Verebics É. P. – Móricz N. – Kőszeghy M. (szerk.): *Ein pralles Leben: Alttestamentliche Studien Für Jutta Hausmann zum 65. Geburtstag und zur Emeritierung*. Leipzig, Evangelische Verlangsanstalt. 343–352. (Arbeiten zur Bibel und ihrer Geschichte; 56.).

- HOLLOWAY, S. W. (1995): Harran: Cultic Geography in the Neo-Assyrian Empire and Its Implications for Sennacherib's "Letter to Hezekiah" in 2 Kings, In: *The Pitcher Is Broken: Memorial Essays for Gösta W. Ahlström*. JSOT Supp. 190. Sheffield, Sheffield Academic Press. 276–314.
- KILLEBREW, A. E. (2005): *Biblical Peoples and Ethnicity*. Atlanta, SBL.
- LLOYD, S. – BRICE, W. (1951): Harran, In: *Anatolian Studies*. 1. 77–111.
- MALAMAT A. (1952): *The Aramaeans in Aram Nabaraim and the Rise of Their States* (in Hebrew, with English title page). Jerusalem, Israel Exploration Society.
- (1962): Mari and the Bible: Some Patterns of Tribal Organization and Institutions, In: *Journal of the American Oriental Society*. 82. 2. 143–150.
- MATTHEWS, V. H. – BENJAMIN, D. C. (1993): *Social World of Ancient Israel*. Peabody (Mass.), Hendrickson.
- MAZAR, B. (1969): The Historical Background of the Book of Genesis, In: *Journal of Near Eastern Studies*. 28. 2. 73–83.
- OREN, E. D. – MORRISON, M. A. – GILEAD, I. (1986): Land of Gerar Expedition: Preliminary Report for the Seasons of 1982 and 1983, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research. Supplementary Studies*. 24. 57–87.
- PORTER, A. (2012): *Mobile Pastoralism and the Formation of Near Eastern Civilizations*. Cambridge, Cambridge University Press.
- ROSEN, S. A. (1992): Nomads in Archaeology: A Response to Finkelstein and Perevolotsky, In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 287. 75–85.
- SAGGS, H. W. F. (1969): Neo-Babylonian Fragments from Harran, In: *Iraq*. 31. 2. 166–169.
- SAID, E. W. (2000): *Orientalizmus*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- SPEISER, E. (1963). The Wife-Sister Motif in the Patriarchal Narratives, In: Altmann, A. (szerk.): *Biblical and Other Studies*. Cambridge (MA) – London (England), Harvard University Press. 15–28.
- TÓTH K. (1995): Mózes első könyvének magyarázata, In: *Jubileumi Kommentár: A Szentírás magyarázata*. Vol. 1. Budapest, Kálvin Kiadó. 139–183.
- VARGA Gy. (2020): *Nomád teológia*. Budapest, Luther Kiadó.
- VON RAD, G. (1972): *Genesis*. Commentary (revised edition). Philadelphia, The Westminster Press.
- WAY, K. C. (2011): *Donkeys in the Biblical World*. Winona Lake (Indiana), Eisenbrauns.
- WHYBRY, R. W. (2007): Genesis, In: Barton, John – Muddiman, John (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*. Oxford, Oxford University Press. 38–66.